

EZGU FIKR, EZGU SO‘Z, EZGU AMAL!

ILM SARCHASHMALARI

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETINING
ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI

2021-2

Asliga to'g'ri

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

2.2021

научно-теоритический методический журнал
Издаётся с 2001 года

Urganch – 2021

Юнусова Барчин (НамДУ тадқиқотчиси)
“АЛПОМИШ” ДОСТОНИДАГИ ДОБОНБИЙ ВА АЛПИНБИЙ АНТРОПОНИМЛАРИ
ХУСУСИДА

Аннотация. Мақолада ўзбек фольклорининг сара намунаси – “Алпомиш” достонидаги бош тимсоллар Ҳақимбек ва Барчиннинг боболарининг исмлари – Добонбий ва Алпинбий антропонимларининг номинацион-мотивацион, этимологик, лексик-семантик, услубий, функционал хусусиятлари ёритилган.

Аннотация. Статья представляет один из избранных образцов узбекского фольклора – в эпосе «Алпомиш» имена дедов главных символов Ҳақимбека и Барчина, раскрыты номинационно-мотивационные, этимологические, лексико-семантические, методические, функциональные свойства антропонимов Добонбий и Алпинбий.

Annotation. The article describes the best examples of Uzbek folklore, the main names in the epic *Alpomish*, the names of nominative-motivative, etymological, lexic-semantic, methodical, functional features of anthroponyms of Dobonbiy and Alpinbiy ancestors of Ҳақимбек and Барчин.

Калит сўзлар: антропоним, лексик асос, апеллятив, шажара, тарихий-этимологик манба, диалектал вариант, антропонимик маъно, услубий вазифа, функционал вазифа.

Ключевые слова: антропоним, лексическая основа, апеллятивный, генеологическое древо, историческо-этимологический источник, диалектический вариант, антропонимический смысл, методическое задание, функциональное задание.

Keywords: anthroponym, lexical basis, appellation, origin, historical-etymological source, dialectical option, anthroponomic meaning, methodological function, functional task.

Бадиий асарлар, жумладан, халқ достонларидаги ҳар бир атоқли маҳсул ном – ономастик бирлик маълум номинатив, функционал, стилистик вазифа бажаради. Достонлардаги ономастик бирликлар қатори киши исмлари – антропонимлар ҳам маълум маъно-моҳият ва вазифага эга. Бу ўзбек халқи фольклорининг қадимий, сара намунаси бўлган “Алпомиш” достонидаги тимсолларни ифодаловчи антропонимларда ҳам ёрқин кузатилади.

“Алпомиш” достони бош тимсоллар Ҳақимбек ва Барчиннинг шажараси тавсифи билан бошланади: “Бурунги ўтган замонда, ўн олти уруғ Қўнғирот элида Добонбий деган ўтди. Добонбийдан Алпинбий деган ўғил фарзанд пайдо бўлди. Алпинбийдан таги икки ўғил пайдо бўлди: каттақонининг отини Бойбўри қўйди, кичкинасининг отини Бойсарни қўйди. Бойбўри билан Бойсарни – иккови катта бўлди. Бойсарни бой эди, Бойбўри эса шой эди, бул иккови ҳам фарзандсиз бўлди”.

Демак, Добонбийдан Алпинбий, ундан Бойбўри ва Бойсарни, Бойбўридан Ҳақимбек ва Қалдиғоч, Бойсаридан Барчин туғилган.

Достон бошланмасида тилга олинган *Добонбий*, *Алпинбий* антропонимлари, юзаки қараганда, шунчаки тилга олингандек кўринса-да, катта маъно-моҳиятга эга.

Добонбий ҳозирда қўлланиш хусусиятига кўра, тарихий антропоним. Бу тимсол ҳақида Жаббор Эшонкул асосли фикр билдиради: “Добонбий” сўзи довон, юксаклик маъносида келади. Бу исм шунчаки танланмаган. Ҳаётда катта ишларни амалга оширган, юксак марраларга эришган қаҳрамоннинг рамзий тимсолий образидир. Достонда бу образ чизгилари гўё мукамал эмасдек, достон бошламасида эсланиб, кейин унутилиб кетадиган исмдек туюлади. Бироқ, бу образга кейинги жумлалар, кейинги воқеалар ойдинлик киритади. Алпинбийдек Алпиннинг дунёга келиши ўз-ўзидан бўлмаган. Унга Добонбий чеккан заҳмат, эришган донишмандлик сабаб бўлган”.¹

“Алпомиш” достонида миллатнинг бўлиниши, парокандалиги Бойсарининг қалмоқ элига қўчиши орқали ифодаланади. Зеро, туркий халқлар тарихининг маълум бир даврларида улкан салтанат, ҳокимият ва чексиз ҳукмронликка эга бўлган. Ўзаро бўлинишлар, урушлар ва бошқа сабаблар туфайли бу буюк салтанатга путур етган. Сўнгра халқни, миллатни бирлаштира олган Алпомишга ўхшаш янги авлод – Алплар туғилиб, туркий халқларнинг тарих саҳнасидаги олдинги юксак мавқеи яна қўлга киритилган. Худди шу воқеаларнинг бадиий ифодаси “Алпомиш”нинг асл моҳиятини ташкил этади.

¹ Фольклор – миллатнинг боқий тарихи. Фольклоршунос Жаббор Эшонкул билан мулоқот. Сухбатдош Гулноз Мўминова. “Ёшлик”, 2014, 8-сон.

Эътибор қилсак, “Алпомиш”да Алпинбийдан қолган, кўлда занг босиб ётган камонни фақат Ҳақимбек ота олади. Алплик камонининг кўлда занг босиб ётиши ундан олдинги авлод ўз вазифасини охиригача бажара олмаганидан далолат беради. Бундай вазифани янги авлод – Алпларгина охирига етказди. Демак, бош тимсол Ҳақимбек – Алпомишнинг шажараси бежизга *Добонбий, Алтинбий, Бойбўри, Алпомиш* тарзида берилмаган.

Б.Дўстқораев фикрича, *Добонбий дев* ва *мон* ўзакларидан таркиб топган. *Улкан дев* дегани. *Дев* ўзаги товуш ўзгаришига учраб *доб* тарзида келган, *моннинг м* товуши талаффузда тушиб қолдирилган.¹ Бу фикрга қўшилиш қийин.

Э.Бегматов *Довон, Довонбой* антропонимларини тарихий-этимологик манбасига кўра, ўзбекча исмлар сирасига киритади ва “*довондан ошсин, яъни ўлмасин ёки доводда туғилган бола*” деб изоҳ беради.²

Довон сўзи ўзбек тилида *тоғ ва тепаликнинг баланд, аммо ошиб ўтса бўладиган қулай жойи; ошув* ва *кўчма кейинги иш ва ютуқларга йўл очиб берадиган улкан иш; эришилган ва эришилжасак қийин марра, хаёлий, руҳий марра, мақсад, интилли* маъноларини англатади.³ Бизнингча, *Добонбий* антропонимига *довон* апеллятивининг ана шу кўчма маъноси луғавий асос бўлган. Исм *кейинги иш ва ютуқларга йўл очиб берадиган улкан киши, шахс* деган атропонимик маънога эга. *Добонбийдан* Алпинбийни, ундан *Бойбўрини*, ундан эса *мард, пахлавон, юртпарвар Ҳақимбекнинг* туғилиши, у бобосидан қолган ёни қўлга олиши каби воқеалар ҳам бу фикримизни тасдиқлайди.

Тарихий асарлар ва ўзбек шеваларида сўз *добон* вариантыда ҳам қўлланади: *Тонгласига қор ва чопқун турди. Эрта кўчуб ўшул дастур била қор тепиб, йўл ясаб добон устуга чиқтук* (“Бобурнома”. 147-бет). Демак, антропоним таркибида *довон* сўзининг диалектал *добон* варианты қўлланган.

Довонбий антропоними дoston вариантларида *Добон, Довонбий ҳожси* шаклларида қўлланган: *Ўн олти уруғ Бойсин-Қўнғирот элига, Илгариди пайдо бўлди Довонбий, Довонбийдан пайдо бўлган Алтинбий.*

*Бошга кийган пўтадан,
Қарз сўраманг чўтадан,
Мен билмадим, ёронлар,
Добон қайси отадан.*

Бурунги ўтган замонда, элу юрти омонда, ўн олти уруғ Қўнғирот, кенг қучоқли орқа юртда 19 бийлар ога-ини, ака-укалар мамлакатнинг шоҳи бўлиб, улар сафида Довонбий ҳожси, унинг насларидан, Арконбий, Урконбий, Тўгонбий, Қувонбий, Бобонбий, Алтинбий, Бобонбийдан Қўлтой Қирон, Алтинбийдан Бойбўри ва Бойсари исмли ўғиллар дунёга келди.

Таҳлиллардан англашиладики, Ҳақимбекнинг туғилишидан олдин ота-онасининг фарзандсизлиги, аслида, рамзий маънога эга бўлиб, гап бу ўринда салтанатни мустаҳкамлайдиган, пароканда элни яна бирлаштирадиган янги авлод – алп ўғлоннинг туғилиши ҳақидадир.

Б.Дўстқораев фикрича, «Алпомиш» гўё ўзбекларнинг неча минг йиллик ҳаётининг, турмуш тарзининг мухтасар бир комусидек туюлади. Буни қарангки, дostonдаги персонажларнинг исмлари соф туркий бўлгани баробар, аждодларимизнинг исм қўйиш тамойилини ҳам кўргандек бўлман. Ўғил болаларга катта ният билан улуғ, улкан нарса ёки кучли мавжудотларнинг отлари қўйилган ёхуд ёш жониворларни англаувчи исмларни танлашган. Негаки, ҳар қандай жонзотнинг кичиги «ширин», ёқимли кўринади. Дostonда *Олтинбий, Добонбий, Бойбўри, Бойсари* деган туркий номлар учрайди.

Олпинбий, асли, *баҳодир, полвон* деган маънони англаувчи *алп* ва катта маъносини берувчи қўшимча *мондан* ташкил топган, *Алмон* сўзига қўшилган “*бий*” эса туркий қавмларда “*қози*” ёхуд “*оқсоқол*” маъноларини билдирган.⁴

Бизнингча, *Алтинбий, Алпомиш* антропонимларига *алп* сўзи луғавий асос бўлган.

Ўзбек исмлари тизимида *алп* луғавий бирлиги асосида шаклланган *довюррак, жасур, ботир* маъносидаги *Алтон* антропоними ҳам кузатилади.¹

¹ Дўстқораев Б. Алпомиш матнининг жилolari. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2011, 1-сон.

² Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998, 115-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 1-ж, 633-бет.

⁴ Дўстқораев Б. Алпомиш матнининг жилolari. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2011, 1-сон.

Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида *ботир* маъносида *алп*, *енгилмас курашчи* маъносида *алтагум*² сўзи ҳам бўлган: *Алп чэрикда, билга тирікда – Ботир жанг алангасида синалади, доно мажлисда синалади*.³

Алп қадимий сўз бўлиб, туркий халқлар, жумладан, ўзбек тилида қуйидаги маъноларда қўлланади:

1. Қадимги туркий халқларда икки қўшин ўртасидаги жанг бошланишидан олдин яккама-якка олишувда иштирок этувчи жангчи.

2. Фольклор. Ўзбек халқи дostonларида ғайритабиий куч-қуввати, мардлиги, жасорати ва шу қабилар билан ажралиб турадиган қахрамон сифати. *Ўзи экан номи кетган паҳлавон, Алп Аваз-ни кўрдингизми, онажон* (“Зулфизар билан Авазхон”).⁴

Исмлар таркибидаги *бий* умумтуркий тарихий сўз бўлиб, қуйидаги маъноларни англатган:

1. Қабиланинг ва қабилалар иттифоқининг бошлиғи; тўраси; кўчманчи ёки ярим кўчманчи туркий халқларнинг уруғ оқсоқоли. “Алпомиш” дostonининг бир неча ўринларида айнан шу маънода қўлланади:

Излаганим бийнинг қизи,

Жоним синглим, хуш қол энди.

2. Юқори мартабали кишиларни улуғлаш учун ишлатилган сўз ёки уларга берилган унвон.

3. Қозоқ ва қирғизларда: оқсоқол. *Мен умримда тўрт хон кўрдим, Талай бий кўрдим* (Миртемир).⁵

Мазкур антропоним дoston вариантларида қуйидаги шаклларда қўлланган: *Олпон, Олтинбий, Долтинбий*. “Алпомиш мактабдан чиқди. Шоҳлик илмига киришиди. 7 ёшида **Олпон** бобосидан қозон 14 ботмон биринж жойни кўтариб тортди». Алпомишнинг авлодини айтадиган бўлсак, бош бобосини *Добонбий дейишар, Добонбийнинг Олтинбий* деган ўғли бор эди. *Олтинбийдан* иккита ўғил бўлиб, бирови *Бойбўри*, иккинчиси *Бойсар* эди. *Барчиной Ултонтозга* икки вазифа юклайди. *Биринчиси, кўпкари бериш. Иккинчиси, Долтинбий* бободан қолган 14 ярим ботмонли парли ёйни *Кўкқамишдан олиб келиб, ёй тортиш*.

Бизнингча, *Алтинбий* антропоними *алтин* ва *бий* морфемаларидан таркиб топган бўлиб, *баҳодир, паҳлавон оқсоқол* антропонимик маъносига эга. *Олпон, Олтинбий* эса мазкур антропонимнинг диалектал вариантларидир.

Демак, Ҳакимбек *Добонбий*, *Алпинбий* каби мард, элпарвар юрт оқсоқолларнинг авлоди, шажараси ва улуғ, эзгу ишларининг давомчиси сифатида дунёга келади, шу боисдан Алпомиш номини олади, машаққат ва заҳматлар билан у вазифани бажаради, юртини бирлаштиради, авлодларини ҳимоя қилади, боболарининг руҳини шод этади.

Таҳлиллардан кўринадики, дoston бежизга бош тимсолларнинг шажараси тавсифи билан бошланмаган. Бу тавсиф дostonнинг мавзуси ва ғоясига тааллуқли бўлиб, биринчидан, мард, паҳлавон боболардан ўзларига ўхшаган паҳлавон, алп фарзандлар туғилади, иккинчидан, улар боболарининг эзгу ишларини давом эттиради ва якунига етказди деган мазмунни ифодалаши, шаклан ва мазмунан боғлиқлиги, оҳангдошлиги (*Добонбий, Алпинбий, Алпомиш*) асосида авлодлар бардавомлигини англатиши билан семантик, услубий, бадиий вазифаларни бажарган. Бу, албатта, бадиий асарлар, жумладан, дostonлардаги ҳар бир ном, исм ўз маъно-моҳияти билан маълум бадиий “юк ташишини, муайян шахсни аташдан ташқари, бир қатор лисоний вазифалар бажаришини кўрсатади.

Норов Отажон (филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
Қарши Давлат университети мустақил тадқиқотчиси)
АБДУЛЛА ОРИПОВ ЛИРИКАСИДА МАВЗУ ВА ҒОЯ БИРЛИГИ

Аннотация. Ушбу мақолада Абдулла Ориповнинг ижодида поэтик ифода ўзига хослиги юзасидан атрофлича фикр юритилган. Шоир шеърлятидаги илк ғоя юзага чиққан, истиқлол шуку-

¹ Бегматов Э. Ўзбек исmlари маъноси. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998, 29-бет.

² Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Ғ.Абдурахмонов ва С.Муталлибовлар иштироки ва тахрири остида. Тошкент, “Фан”, 1967, 18-бет.

³ Кошғарий, Махмуд. Девону луғотит турк. Тошкент, “Фан”, 1963, I т, 369-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, I-ж, 75-бет.

⁵ Шу манба. 255 – 256-бетлар.

Атаниязова Муборак Абдуллаевна. Ўзбек адабиёти босқичлари ва Олим Шарафиддиновнинг адабий-танқидий қарашлари.....	94
Файзиёва Феруза Исматиллаевна. XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигида илмий-адабий муҳит.....	98

PEDAGOGIKA

Юсупов Азат Атаханович. Давлат тили таълимида замонавий ўқув топшириқлари.....	102
Жуманазаров Умид Умрзоқович. “Таълимни рақамлаштириш муҳити”га ўтишнинг долзарблиги ва зарурияти.....	105
Ходжаниязов Сардор Умарович. Паҳлавон Маҳмуд ижодида ахлокий-маънавий тарбия масалалари.....	108
Mamatqulova Nilufar Fayzullaqulovna. Xorijiy tilni o‘qitishda til kompetensiyalarining asosiy xususiyatlarini.....	112
Қурбонова Дилноза Арслановна. Инглиз тили дарсларида ўқувчиларда маданиятлараро бағрикенгликни шакллантиришнинг ижтимоий-педагогик асослари.....	115
Abdirasulov Lochinbek Xusniddinovich. Abu Muin Nasafiy qarashlarining ilm-fan taraqqiyotida tutgan o‘rni.....	117
Qosimjonov Ro‘zali Vohidovich. Fanlararo bog‘lanishning ayrim masalalari.....	120
Мусурманкулова Мадина Носировна. Реализация педагогических условий развития и совершенствования сопоставительно-диалектологической компетенции будущих учителей посредством изучения диалектной системы двух народов.....	122

ILMIY AXBOROT

Nigora Kadirova. Lotin tilidan o‘zlashgan qishloq xo‘jaligiga oid so‘zlarning tarixiy-etimologik tavsifi.....	126
Исакова Юлдуз. Эмоционалликнинг аффиксация усули билан ифодаланиши.....	129
Жамолиддинова Дилноза Мирхожиддиновна. Бадиий матнда терминлар лингвокультурема сифатида.....	132
Мухаммадалиева Мадина. Ўзбек тили касб-хунар номлари семантик микромайдонининг лисоний тавсифи.....	134
Қурбонова Гулсара Содиковна. Француз тилидаги антропоним компонентли фразеологизмлар этимологияси.....	137
Gulyamova Ozodaxon Shavkatovna. Ingliz tilidan rus va o‘zbek tillariga tarjimaning ba’zi leksik xususiyatlari.....	141
Каримова Мадина Сайдулла кизи. Ўзбеклар мулоқотида хушмуомалалик – мулозамат феномени.....	144
Расулмухамедова Дилфуза. Бадиий адабиёт ва унда тарбиянинг ўрни.....	147
Ачилова Рисолат Аъзамовна. Ғарб адабиётидаги айрим антономазияларнинг семантик хусусиятлари.....	149
Юнусова Барчин. “Алпомиш” достонидаги добонбий ва алпинбий антропонимлари хусусида.....	152
Норов Отажон. Абдулла Орипов лирикасида мавзу ва ғоя бирлиги.....	154
Nurjanov Oybek Erkin o‘g‘li. Xalqning turmush tarzini ifodalashda etnografizmlarning o‘ziga xos xususiyatlari.....	158
Тўйчиев Абдунаби Худойбердиевич. Бадиий тўқима ва ҳаётий факт.....	160
Бобожонова Назокат. Ўзбек адабиётида Юсуф Алайҳиссалом қиссасининг ижодий талқинлари ва унинг ўрганилиши.....	163
Исраилов Аббосбек Адилжанович. Ўзбекистонда бошқарув тизимидаги ислохотлар: натижалар ва истиқболлар.....	168
Қурбонова Моҳигул Шониевона. Мусикани бадиий ҳис этиш орқали болаларда ижодий қобилиятларни ривожлантиришнинг ўзига хослиги.....	172
Махаммадиев Акмал Ахтамович. Жисмоний тарбия ва спортда “Допинг” муаммоси ва унга қарши курашиш йўллари.....	175
Tursunov Shavkat Serabovich. Maydalash mashinalarining samaradorligini baholash kriteriyalarining tahlilini o‘rganish.....	179

